

УДК 94(4):351.713:339.543

**ДАВНЬОРУСЬКА ПОДАТКОВА СИСТЕМА:
БАЛАНС МОДЕЛІ ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ
ТА РАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

Г. М. Виноградов

**(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Присвячено обґрунтуванню гіпотези стосовно давньоруської податкової системи як державного інституту, утвореного, з одного боку, згідно з християнськими уявленнями про Русь як ідеальну країну – земну проекцію Царства Небесного, а з іншого – відповідно до об'єктивних історичних реалій середньовічної Східної Європи.

Ключові слова: Давня Русь; середньовічна християнська цивілізація; податкова система; модель ідеальної країни; державне управління; полюддя; вікінги.

The article is devoted to the ground of hypothesis about the Ancient Rus' tax system as a result of the Christian views on Rus as an ideal state and a respond to historical realities of the medieval Eastern Europe.

Key words: Ancient Rus; medieval Christian civilization; tax system; model of ideal state; state management; poliudye; Vikings.

Постановка проблеми. Зазначимо, що податкова система (далі – ПС) Давньої Русі як така донині не стала об'єктом наукового аналізу не з причини “неуважності” дослідників, адже давньоруська тематика вже кілька століть поспіль перебуває у фокусі зацікавлень медієвістів, чи не найбільш насичена ґрунтовними концепціями, гіпотезами та розгорнутими системами інтерпретацій, і не з причини принципового “ігнорування” через певні методологічні чи політично-ідеологічні міркування, оскільки апріорно зрозуміла важлива роль податків в ефективному функціонуванні будь-якого державного механізму. Крім того, існує доволі впливова історіографічна традиція, сфокусована навколо таких історичних явищ, як “полюддя”, “кормління” та інших, типологічно до них близьких, які, зрозуміло, безпосередньо й опосередковано стосується ПС загальнодержавного та місцевого рівнів. Цікаві зауваження щодо запровадження загальної ПС на Русі з утвердженням династії Рюриковичів та початком формування єдиної управлінської системи і, відповідно, уніфікованого податкового механізму висловлювали автори узагальнювальних праць з історії як Давньоруської держави, так і глобальніших цивілізаційних процесів, в яких давньоруська тематика була однією зі складових, і не тільки наукових, але й до певної міри політичних (В. Татищев, М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський, М. Грушевський та інші). Причина відсутності спеціального інтересу до давньоруської ПС перебуває, на нашу думку, в площині, з одного боку, особливостей джерельної бази, яка майже не містить інформації щодо ПС, достатньої для створення надійної наукової концепції в межах сучасного дискурсу, а з іншого – не виправдано повільному процесі впровадження в історичній науці нових дослідних технологій, спроможних сприяти не тільки формуванню оригінальних підходів до минулого в цілому та до історії Давньої Русі зокрема, але й виявленню та критичному аналізу на новому теоретико-методологічному і відповідному методичному рівнях додаткових пластів інформації в традиційних джерельних комплексах.

© Г. М. Виноградов, 2014

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стосовно останньої тези, яка прозвучала доволі песимістично, необхідно висловити низку оптимістичних суджень: з одного боку, останніми десятиліттями виокремилося кілька дослідних напрямків, налаштованих на запровадження нових підходів до осмислення особливостей розвитку середньовічного соціуму з максимальним урахуванням властивих останньому світоглядних рис, про що свідчать праці М. Свердлова, І. Фроянова, О. Назаренка, А. Горського, А. Дворніченка, Є. Шинакова, О. Толочка, В. Рички, Л. Войтовича, Т. Вілкул та інших¹, а з іншого – автор цих рядків, ураховуючи досягнення колег і результати власних творчих пошуків, сформулював низку концептуальних (утім, скоріше гіпотетичних) тверджень щодо процесу становлення Русі та феномена давньоруської державності в цілому як свідомо створеної моделі ідеальної країни та певною мірою практично реалізованої зусиллями світської та духовної влади². Принципова розбіжність нашої позиції від позиції шановних колег, за умови, безперечно, поваги до їх поглядів, полягає в тому, що останні попри численні й нерідко принципові розбіжності (наприклад, у випадку з концепцією І. Фроянова та його послідовників, на відміну від більшості сучасних медієвістів-русистів) в інтерпретаціях так чи інакше дотримуються традиційного ставлення до процесу формування та функціонування Давньоруської державності як результату взаємодії об'єктивних суспільно-політичних, соціально-економічних, етнокультурних та інших історичних чинників; ми, не заперечуючи роль наведених вище факторів, зорієнтовані на уявлення, що Давня Русь була насамперед геніальним за задумом і методами реалізації середньовічним інтелектуальним проектом, спробою практичного втілення моделі ідеальної з християнського погляду державності як земної проекції Царства Небесного.

¹ Див. детальний аналіз сучасної історіографічної ситуації в славістичній медієвістиці в таких працях: *Свердлов М. Б.* Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX веков. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1996 ; *Соловьев К. А.* Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX – I половины XV вв. Историографические очерки. – М. : Индрик, 1998 ; *его же.* Дело власти: Отечественные историки о властных отношениях в Древней и Средневековой Руси (IX – первая половина XV вв.). – М. : Индрик, 2001 ; *Виноградов Г. М.* Становлення давньоруської державності в сучасній українській історіографії: стереотипи та нові дослідницькі обрії // III міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волинського державного ун-ту імені Лесі Українки, 2007. – Т. 1. – С. 108–111 ; *Войтович Л.* Чи була Русь державою? // *Theatrum humaniae vitae: Студії на пошану Наталі Яковенко.* – К. : Laetus, 2012. – С. 95–107 ; *Дворніченко А. Ю.* Зеркала и химеры. О возникновении древнерусского государства. – СПб. : Евразия ; М. : ИД Клио, 2014.

² *Виноградов Г. М.* Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення // *Вісник Дніпропетровського університету.* – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3–22 ; *його ж.* “Руський каганат” і формування торговельної інфраструктури Східної Європи у IX–X ст. // *Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ.* – 2010. – Вип. 1 (1). – С. 46–57 ; *його ж.* Релігійно-етичні складові генези податкової системи Давньоруської держави (бенкети та імітація Тасмної вечері) // *Історія торгівлі, подарків та мита : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ.* – 2012. – № 1 (5). – С. 29–34 ; *його ж.* Хозарсько-норманська торговельна мережа Східної Європи як провідний чинник давньоруського державотворення // *Історія торгівлі, подарків та мита : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ.* – 2013. – № 2 (8). – С. 37–43 ; *його ж.* Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Історія та археологія”.* – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202.

Мета статті – обґрунтування гіпотези стосовно давньоруської податкової системи як сукупності, з одного боку, середньовічних теоретичних уявлень про ідеальну з позицій християнської моралі форму перерозподілу матеріальних цінностей у країні на умовах соціальної справедливості, а з іншого – низки конкретних заходів центральної та місцевої влад щодо ефективного збирання податків в умовах безпрецедентно великої території Русі, відсутності як регулярних комунікацій між центром і регіонами, так і досить численного чиновницького апарату.

Виклад основного матеріалу. В одній з наших публікацій ми вже звернули увагу на таку своєрідну рису історичного поступу Русі, як свідоме використання ритуальних бенкетів князя з підданими (родичами з династії Рюриковичів, боярами – переважно нащадками родоплемінної знаті, дружинниками, серед яких у різні періоди було чимало іноземців-найманців, котрі, перебуваючи на тимчасовій службі, не були підданими великих князів київських) не стільки з метою товариських обідів для закріплення почуття єдності та взаємної відповідальності (хоча, звичайно, й це було важливо), скільки для реалізації мети імітування в бенкетній формі євангельської Таємної вечері³. У сформульованій гіпотезі ми прагнули обґрунтувати бодай можливість застосування паралелі між однією із центральних подій біблійної історії та поширеною в багатьох народів ще з дохристиянських часів практикою спільних бенкетів володарів зі слугами з обов'язковими дарами останніх господарю та зворотними проявами щедрості й гостинності. Згадана практика, як і спільні полювання (так звані лови), була настільки доцільною з етичного та організаційно-координаційного (оскільки максимально сприяла налагодженню міжстанових стосунків) поглядів взагалі та стосовно Русі зокрема, що не може викликати принципових заперечень, і неодноразово останнім часом ставала предметом зацікавлень науковців⁴. Проте, на наш погляд, частина архаїчних ритуалів, дотримання яких було обов'язковим і конче необхідним для існування позитивного соціального мікроклімату, в процесі доволі повільної християнізації насичувалась додатковими смисловими елементами відповідно до нових, порівняно з попередніми язичницькими, релігійних цінностей і нових сегментів у державній політиці.

Через специфічні об'єктивні обставини насамперед географічні, етнічні та низку історичних, про які йтиметься далі, Русь, як жодна з інших країн у процесі “форматування” під впливом християнських ідей, потребувала більшої кількості заходів для прискореного входження до середньовічної християнської цивілізації. По-перше, як уже зазначалося, безпрецедентно велика територія, в межах якої контакти між окремими регіонами могли здійснюватися переважно або річками, або взимку, до того ж зі строкатим в етнічному та культурному плані населенням, створювали додаткові порівня-

³ Його ж. Релігійно-етичні складові генези податкової системи... – С. 29–34.

⁴ Ричка В. М. Князівські лови як соціальний феномен Київської Русі // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2002. – № 1. – С. 21–27 ; Решин А. И. Дар и некоторые аспекты проблемы становления феодализма в современной медиевистике // Средние века. – М. : Наука, 2004. – Вып. 65. – С. 3–44 ; М. : Наука, 2005. – Вып. 66. – С. 75–114 ; Лукин П. В. Праздник, пир и вече: к вопросу об архаических чертах общественного строя восточных и западных славян // Одиссей: человек в истории. – М. : Наука, 2006. – Вып. 2006 года: Феодализм перед судом историков. – С. 134–151 ; Гуревич А. Я. Пир // Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А. Я. Гуревича. – М. : РОССПЭН, 2007. – С. 359–360 ; его же. Обмен дарами // Там же. – С. 129–134 ; Дубровский И. В. Гостеприимство // Там же. – С. 120–125 та ін.

но з іншими частинами християнської ойкумени перешкоди для створення ефективного державного механізму. По-друге, на тлі цих несприятливих обставин протягом кількох століть поспіль, як мінімум уже від германського етапу Великого переселення народів (I–IV ст.), завдяки унікальному досвіду державотворення у Східній Європі, який презентували каганати V–X ст. (Гунський, Аварський, Болгарський і Хозарський), а також за участі норманів (приблизно із середини VIII ст.) Русь мала унікальні стартові позиції для успішного подолання об'єктивного етнічного та географічного дискомфорту. По-третє, з погляду християнської богословської інтелектуальної традиції терени Східної Європи апіорно мали низку переваг над іншими регіонами, які потрапили у сферу активності християнського місіонерства⁵.

Оцінюючи співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів, котрі якнайбільше сприяли формуванню Давньої Русі як країни з набором необхідних для успішного функціонування управлінсько-бюрократичних компонентів, у тому числі ПС, можна припустити, що вони, зрештою, фокусувалися навколо центрів варязької присутності на теренах Східної Європи та створених вікінгами комунікативних мереж насамперед торговельних як у межах Русі, так і з налагодженими контактами із сусідніми й віддаленими регіонами. Завдяки тривалому та сумлінному вивченню норманського чинника в європейській (і не тільки) середньовічній історії⁶ нині не викликає принципових заперечень “цементуюча” роль створених вікінгами на теренах Східної Європи торговельних центрів як своєрідних контактних зон різноманітних слов'янських, фінно-угорських та інших племен, представників Хозарського каганату, який практично до 60-х рр. X ст. контролював значну частину цього регіону, візантійських, арабських, західноєвропейських купців (представлених різними народами, передусім, євреями), дипломатів, православних, католицьких і мусульманських місіонерів. Контактні зони розташовувались у зручних і для зацікавлених представників місцевого населення, і для купців та їх охоронців (саме в такій якості в більшості випадків виступали варяги, отримуючи як оплату свою частку від прибутків) місцевостях: місця злиття річок, волоків, адміністративні та торговельні центри племінних союзів, місця регулярного економічного, соціального чи іншого співробітництва останніх.

⁵ Див. наші розвідки, зазначені в примітці 2, а також: *Виноградов Г. М.* Семіологічно-нарративне підгрунтя процесу генези Давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти // Наукові записки Національного університету “Острозька академія” : зб. наук. пр. – Серія “Історичні науки”. – 2006. – Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства. – С. 54–82 ; *його ж.* Римський імперський чинник у створенні міграційного вектора германських етносів з Прибалтики до Нижнього Подніпров'я у пізньоантичну добу // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. – Вип. 4. – С. 282–299 ; *його ж.* Давньоруська державність як метанаратив // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119 ; *його ж.* Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель // Філософія. Культура. Життя : міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2014. – Вип. 40. – С. 6–16.

⁶ Див., зокрема: *Sawyer P. H.* Kings and Vikings. – NY : Clarendon, 1994 ; *Page R. I.* Chronicles of the Vikings. – L. : Blackwell, 1995 ; *Duczko W.* Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. – Leiden ; Boston : Brill, 2004 ; *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб. : Евразия, 2005 ; *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2012 (грунтовна бібліографія – С. 656–719) ; *Сванидзе А. А.* Викинги – люди саги: жизнь и нравы. – М. : Новое литературное обозрение, 2014.

Як засвідчують результати археологічних розкопок, котрі тривають на різному рівні професійності вже більше століття, відсоток норманських речей хоча й поступався речам місцевого походження, проте був стабільним протягом тривалого періоду, що дозволяє зрозуміти причину престижності скандинавського елемента в становленні Давньої Русі навіть за умови його порівняно невеликої чисельності: обмежені контингенти норманів поступово створили вузлові точки майбутньої держави з погляду необхідної системи керівництва, контролю за виконанням розпоряджень центральної влади в різних сферах, у тому числі, зрозуміло, і збирання місцевих та загальнодержавних податків. Адміністративно-торговельні осередки племен і племінних союзів, які ще в додержавний період поступово створювалися у міру необхідності та взаємної зацікавленості місцевих і чужинців, у процесі юридичного та організаційного оформлення Давньоруської держави (як добре відомо, приблизно із середини IX ст.) набували відповідного статусу в ієрархічній системі влади; налагоджена мережа торговельних зв'язків, продовжуючи існувати й удосконалюючись, тепер паралельно мала обслуговувати і загальнодержавні потреби, включаючи обов'язковий податковий компонент.

На цьому етапі доцільно повернутися до проблеми співвідношення основних компонентів складання давньоруської ПС, заявлених як у назві статті, так і у сформульованій меті, а саме: з одного боку, модель ідеальної держави з позицій середньовічних християнських уявлень про земну проекцію Царства Небесного, а з іншого – раціональний державний менеджмент, який ґрунтувався як на усвідомленні історичних реалій становлення Давньої Русі в результаті тривалих державотворчих процесів у Східній Європі й міжнародних комунікацій регіону, так і на врахуванні географічних та етнокультурних особливостей країни. У випадку з Руссю влада обов'язково мала б максимально активно застосовувати методи, аналогів яким не було в інших частинах християнської ойкумени, а саме: прагнути гармонійно поєднати власний історичний досвід та усвідомлення об'єктивних реалій із сукупністю уявлень щодо ідеальної країни, яким Русь бездоганно апріорно відповідала, над чим сумлінно попрацювали спочатку візантійські, а пізніше й власні інтелектуали. Нагадаємо, що ще задовго до формування давньоруської державності, синхронно з існуванням на теренах Південно-Східної Європи згаданих вище держави готів і системи каганатів ранньохристиянські й ранньосередньовічні інтелектуали вже розцінювали східноєвропейський регіон, який тільки почав потрапляти під вплив християнського (а із середини VIII ст. і мусульманського) місіонерства, як один з найпрестижніших з біблійних і так званих святоотечеських позицій⁷. Зазначена престижність, яка чудово усвідомлювалась представниками руської світської та духовної влади, вважалася не приводом для пихатості, а накладала додаткові обов'язки насамперед у сфері внутрішньої та зовнішньої політики; ефективний державний менеджмент і, безсумнівно, результативна ПС мали в ідеалі демонструвати всьому християнському світові взірці досконалості.

Саме прагнення останнього спонукало центральну владу Русі додатково посилювати серед населення почуття особливої відповідальності та свідомо наділяти церковні структури в міру їх утворення та розбудови (церкви з приходами, монастирі з відповідною господарською інфраструктурою тощо) невластивими, на перший погляд, для подібних установ повноваженнями. Йдеться про контроль над збиранням і подальшим перерозподілом податків, який за браком достатньої кількості чиновників та від-

⁷ Див. наші статті, зазначені в примітках 2 і 5.

сутності, про що йшлося вище, стабільних комунікацій з більшістю внутрішніх регіонів країни (крім річкових систем і налагоджених комерційних зв'язків) логічно перекладався на священнослужителів. Крім того, останні через застосування регулярних служб, проповідей, а особливо інституту сповідей, євхаристій, покаєння, покарань тощо могли заохотити населення до сумлінного виконання своїх обов'язків, у тому числі сплати податків, без бюрократичного примусу та залучення громіздкого чиновницького апарату. В такий спосіб, як неважко помітити, досягався подвійний ефект: з одного боку, за умови мінімальних державних витрат, але за максимальної владної підтримки, запроваджувалося православ'я, яке, своєю чергою, допомагало вдосконалювати державну систему вже на християнських засадах та ще й з додатковим навантаженням, а з іншого – так країна прагнула подолати об'єктивні перешкоди, які створювала етнічна строкатість і несприятливі географічні та кліматичні умови.

Не можна оминати такий відомий давньоруський історичний феномен, як “полюддя”, на певні унікальні риси якого неодноразово звертали увагу візантійські та західноєвропейські автори середньовічної доби. Зрозуміло, що дослідники не могли пройти повз це явище, отже, йому присвячено велику кількість розвідок, яка продовжує збільшуватись, у чому неважко переконатися, звернувшись до праць згаданих вище авторів. Проте ми пропонуємо звернути увагу на одну парадоксальну, але водночас очевидну рису давньоруського полюддя, а саме на те, що воно не могло бути, як традиційно вважають, однією зі складових давньоруської ПС, а використовувалося виключно з, так би мовити, ритуально-презентабельною метою. Не можна собі уявити з позицій здорового глузду, щоб Великий князь київський разом з дружиною пізньої осені здійснював об'їзд бодай частини власних володінь для збирання податків, оскільки, по-перше, ця функція принизлива для володаря його рівня, а по-друге – на організацію перевезення до столиці чи до регіональних адміністративних центрів оподаткованих товарів і продуктів з огляду на відсутність ефективної системи комунікацій потрібно було коштів та організаційних зусиль не менше, ніж вартість самих податків. Крім того, загальновідомо, що Русь не мала власної монетної системи, а послуговувалася грішми інших країн (монети деяких з київських князів мали не функціональне, а престижне призначення, використовувались як сувеніри, нагороди, ювілейні аксесуари тощо), а отже, країна мала обмаль грошових коштів для обслуговування внутрішніх потреб; прибутків з великокнязівських доменів (у межах так званої “Руської землі” навколо “трикутника” Київ – Чернігів – Переяслав і галицько-волинського регіону) найімовірніше вистачало для покриття потреб київського князя в представницьких (дипломатія, прийоми тощо) витратах. У разі необхідності місцеві витрати, особливо ті з них, що обов'язково мали корегуватися з загальнодержавними інтересами (військові дії, неврожаї, повстання тощо), лягали на плечі представників династії Рюриковичів чи локальних боярських еліт, які здійснювали владні функції від імені київського князя. Інститут полюддя, як уже зазначалося, застосовувався для демонстрації Великим князем київським (а за його прикладом й іншими Рюриковичами на щедрості та інших православних чеснот, тим більше, що це відповідало базовим місцях) єдності з підданими, християнським юридичним і моральним принципам.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, у Давній Русі не було передумови для створення загальнодержавної ПС як з огляду на об'єктивні географічні та етнокультурні обставини, так і з урахуванням відсутності уніфікованого грошового обігу як одного з провідних показників розвинутої державної інфраструктури. Проте несприятлива ситуація компенсувалася, по-перше, в цілому успішною концентрацією в Русі тривалих державотворчих процесів на теренах Східної

Європи від утворення на межі I і II ст. н. е. синтетичної готсько-сарматської країни у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, унікальної системи каганатів V–X ст.; по-друге, створенням вікінгами за сприяння Хозарського каганату ефективної торговельної мережі, яка з'єднала не тільки власне східноєвропейські регіони, але й адаптувала їх до ширшого геополітичного простору, включаючи ісламський світ; по-третє, існуванням на момент утвердження Русі як повноцінної з погляду середньовічних критеріїв країни із середини IX ст. (від утвердження у 862 р. династії Рюриковичів) ретельно розробленої богословської доктрини (з відповідними світськими екскурсами), згідно з якою державне утворення на сході Європи покликане бути взірцевим для всієї християнської ойкумени.

Зазначені фактори дозволяли руській владі до певного часу успішно долати об'єктивні перешкоди на шляху запровадження оригінальних методів раціонального державного управління, які, з одного боку, відрізнялися від тих, що застосовувалися в інших частинах християнського світу зі сприятливішими умовами розвитку, з іншого – були адекватнішими до давньоруської специфіки. Зрештою, відсутність загальнодержавної ПС не робила Русь відсталою країною з позицій середньовічних критеріїв, а збалансована система своєрідних компенсаційних механізмів дозволяла в цілому успішно виконувати необхідні для нормального розвитку завдання.